

59. Navitaka petnaestizijeh
Još prilika pritvorenijeh
Pjesni onada pograbjenijeh
Tuga od mojih napokonijeh;

60. Ovezijem ti češ riti:
Moja sreća nesmiljena
Da se može zamijeniti
U tilesa pritvorena.

61. Erbo časom jednijeme
Učini se sva promjena:
Bi vesela njeko i vrijeme,
Sad je plačna i ucviljena.

62. Veće stvari imadijah,
Ako išteš, naredit ti,
Nu se strašim, da uzrok bijah
Da se budeš odochniti.

63. Kad bi odnio svekoliko,
Što mi misao na um donosi,
Teško breme i veliko
Bio bi onemu, ki te uznosi.

64. Podulji je put, pospješi!
Na kraj svijeta je ostajem,
Gdi me dalek' zemlje liši
Zemlja, u kom vrijeme trajem.

Željko Puratić

JAN AMOS KOMENSKÝ KAO LATINIST

Jan Amos Komenský svojim je latinskim stvaranjem nastavio liniju češkoga književnog latinizma koji se neprekidno razvijao od X stoljeća kad je došao kraj vladavine crkvenoslavenskoga jezika. U gotičko i husitsko doba, a pogotovo u vrijeme procvata humanizma, u Češkoj su se snažno afirmirale različite vrste i smjerovi latinske produkcije. Međutim, postupno su jačale i težnje da se književnost stvara i na narodnom jeziku, te stoga kod mnogih pisaca bilježimo pojavu književnoga bilingvizma.

Taj je bilingvizam karakterističan i za životno djelo J.A. Komenskoga. Treba međutim odmah napomenuti da se Komenský po svome vlastitom priznanju (u pismu holandskom nakladniku Montaniju 1661. g.) prvotno želio usredsrediti samo na svoj materinji jezik. Nije ga na to dakako naveo neki negativan odnos prema latinskom – njega je duboko poštovao – nego težnja za tim da se klasične vrijednosti prenesu u jezik naroda, a svoju je ulogu odigrao i njegov pedagoški aspekt, kao i pučka tradicija Češke braće iz koje je potekao. Međutim, uskoro se javila „dura necessitas“ – prinudni boravak u inozemstvu od 1628. g. sve do kraja života (1670) koji je od pisca bezuvjetno zahtijevao upotrebu međunarodnoga jezika.

Svoj je latinski Komenský usavršio već kao student, napisavši tokom boravka u Herbornu, središtu reformacijskog humanizma, disputacije *Problemata miscellanea* (1612) i *Sylloge quaestionum controversarum* (1613); oba su rada tiskana. Već tokom ovoga studija a zatim i u domovini težio je svestranom, enciklopedijskom obrazovanju, kao što su to činili najsvjesniji i najaktivniji humansiti. Međutim, ispoljavajući obazrivo pedagoško stanovište, među antičkim je piscima birao one koji su odgovarali njegovu etičkom vrednovanju, te su mu dakako bili bliži Seneka i Vergilije, nego Ovidije i Tibul. Znao je upotrijebiti iznenađujuće oštre riječi protiv antičkih klasika, ali nije u tome bio dogmatičan; u nekim svojim recenzijama cijenio je klasike veoma pozitivno. S filozofskog stajališta bili su mu, naravno, bliži grčki mislioci, Platon, Pitagora i novoplatonici, nego epigonski rimski mudraci. Filozofskim aspektom djela J.A. Komenskoga počeo se baviti već veliki povjesničar František Palacký, ali kasnije je gotovo isključiva pozornost posvećivana Komenskom – pedagogu i filologu, a tek u posljednje se vrijeme istraživači vraćaju i njegovoj filozofiji.

Komenský je pomno pratio i tradiciju i suvremenu aktivnost evropskog humanizma; mnogo je naučio i mnogo u čemu se spontano slagao s majstorima tekstualne kritike, kao što su bili Erazmo, Guillaume Budé, Joseph Justus Scaliger i Joest Lipsius. Svojom težnjom za usklađenjem humanističkog i reformacijskog pogleda približavao se značajnim nizozemskim znanstvenicima, engleskim pristašama Coleta i wittemberškom „filipizmu“, kako je nazivan pravac Lutherova druga,

a u nečem i protivnika, Filipa Melanchtona. U vezi s ovom težnjom za sintezom Komenský je razvijao karakterističnu tendenciju svoje Češke braće (*Unitas Fratrum*), koja su odbijala isključivo naučno i formalističko obrazovanje, i njihov je humanizam, što je cvjetao naročito od doba Jana Blahoslava (1523–1571), težio etičkim, pedagoškim i stvarno socijalnim životnim funkcijama.

Razmatrajući pojavu Komenskog kao latinista, moramo prvo posvetiti pozornost njegovoj filološkoj orijentaciji i radovima i njegovu stilu. Njegov životno funkcionalan humanizam, kako smo već spomenuli, usmjeravao je i njegov odnos prema latinskom jeziku; Komenský se uskoro počeo oslobađati ustrajne humanističke predodžbe da znanstvena i estetička mjerila zahtijevaju što potpunije oponašanje elegantnog stila klasika. Kako je pokazalo novije proučavanje, Komenský se nije vezao samo za književni latinski nego je upotrebljavao i arhaične, pučke i govorne izraze i konstrukcije što su se pojavljivale tek nakon klasične ere, kao i konstrukcije koje je donio srednji vijek. Stoga i razvija nove jezične metode, kako dokumentira prije svega *lanua linguarum reserata*.

Djelomična jezična i stilska sloboda dakako ne znače da je Komenský zalazio u krajnju olabavljenost te da bi se mogao svrstavati među pisce baroka. To su tvrdili neki arbitri koji su po pravilu zazirali od analize i točnijeg određivanja stvarnog književnog baroka. Nedavno je na tom području došla do uvjerljivog zaključka znanstvenica Julie Nováková; isprva je smatrala da se stil Komenskog zbog svoje složenosti i bogatstva figura može smatrati baroknim, ali već tada je opažala da je Komenský u cjelini od početka cijenio više disciplinirani „atički stil“ (upotrebljavao je više puta termin „lakonizam“) od pretrpanog „azijanizma“ (neki ga znanstvenici poistovećuju s „apulejskim stilom“). Kasnije je J. Nováková dokazala da je stil Komenskog u osnovi humanistički. Kako sam nastojao pokazati u više radova (npr. u raspravi u *Acta Facult. Philos. Univ. Prešoviensis, Pedagogika II*, 1971), Komenský je mnogo u čemu spajao zakone humanizma i prve zametke klasicizma.

Komenský je u svemu išao dalje; težio je za jezikom koji bi odražavao napredak obrazovanja; stoga mu nije bio dovoljan kodificirani latinski, kao što mu sadržajno nije bila dovoljna Aristotelova filozofija. Slagao se sa svojim učiteljem Ratkom, s uvažavanim filozofom Baconom i s Vivesom; naglašavao je da treba prije svega izučavati stvari, a ne samo riječi. Ovu sistematsku intenciju Komenskog sada ponovo osvjetljava Dagmar Čapková.

Pored već spomenutog djela *lanua linguarum*, koje je odmah nakon izlaska iz tiska pobudilo međunarodnu pozornost, treba u ovoj vezi navesti djelo Komenskoga *Methodus linguarum novissima*, koje je napisao za vrijeme svoga boravka u Elblągu i objavio 1648. godine u Lešnu, poljskom pribežištu progonjene Češke braće.

Komenský je veoma zaslužan i na području leksikografije: gotovo pola stoljeća je radio na monumentalnom rječniku češkoga jezika (*Thesaurus linguae Bohemicae*)

koji mu je izgorio prilikom požara u Lešnu 1656. g., ali je pored toga u razdoblju 1643–49. radio i na *Vestibulum Latinae linguae, Dictionarium Vestibulare Latino-Germanicum* i drugim djelima. Godine 1657, već u svom posljednjem azilu u Amsterdamu, objavio je *Lexicon atriale Latino-Latinum*.

Razmišljajući o odnosu Komenskog prema latinskom, ne bismo smjeli zaboraviti njegovu koncepciju umjetnog jezika kojoj je posvetio jedan dio svoga misaonog nastojanja. Istraživači nisu dospjeli do jedinstvenog mišljenja u tom pogledu: dok V. T. Kozáková–Miškovská pretpostavlja da je Komenský neko vrijeme cjelovitije prihvaćao postulat i program umjetnog jezika, D. Čapková dokazuje da se nije radilo o načelnoj promjeni mišljenja, da je Komenský uvijek smatrao latinski jezikom suvremenih obrazovanih ljudi i glavnim jezikom srednjih škola; umjetni je jezik počeo koncipirati tek u dodiru s engleskim autorima i s Merseunom, i prvi put ga je predložio u spisu *Via Lucis*. Međutim, latinskom se uvijek vraćao.

Na području poezije Komenský se pridržavao kvantitativne prozodije, zato je upotrebljavao i metrički stih (naročito heksametar). Na češkom je jeziku napisao njime psalme od kojih se sačuvao samo jedan dio. S latinskog je preveo odlomak Vergilijeve *IV ekloge* te *Katonove Distihe*, a i sam je napisao nekoliko latinskih pjesama. U raspravi *Pro Latinitate apologia* zauzimao se za upotrebu nekih neologizama. Današnji istraživači ne gledaju na metričke pokušaje Komenskog i njegovih prethodnika–humanista onako strogo kao što su to činili „dogmatici“ poezije pisane na osnovi naglasaka od Dobrovskog do Josefa Krála.

Od Komenskog filologa prelazimo Komenskom pedagogu ukoliko je pisao na latinskom. Već kao mladi nastavnik u školi Češke braće u Přerovu nastojao je olakšati đacima školovanje djelom *Grammaticae facillioris praecepta* (1616). Boraveći u emigraciji u Lešnu, pomagao je tamošnjoj školi radom *Leges illustris scholae Lesnensis*; g. 1638. objavio je *De sermonis latini studio... didactica disseratio*. Čitav niz udžbenika trebalo je da sadržava predviđeni skup Komenskog *Paradisus ecclesiae renascentis (Ráj český)*; imao je biti podijeljen u teoretski dio (*Didactica generalis*) te praktički (*Didactica specialis*). Kao glavni rezultat ovoga nastojanja nastala je *Didactica magna* čiji izlazak iz tiska Komenský nije dočekao (češki je tekst objavljen još za njegova života). Šest udžbenika namijenjenih đacima pučke škole zamijenio je spisom *lanua linguarum reserata* (latinski tekst 1631, češki 1633. g.). Ovo je djelo, kako je već rečeno, u mnogim zemljama pobudilo živ interes novošću metoda koje je Komenský primjenjivao. *lanua linguarum* više je puta prerađivao, napisao je i priručnik *Vestibulum lanuae*. Kasnije je pripojio još dodatak *Methodus linguarum novissima*. Njegovi zaštitnici, švedski kancelar Axel Oxenstjerna i holandski poduzetnik de Geer, usrdno su ga molili da se ograniči samo na područje nastave; Komenský se povinovao, pedagoška djelatnost zaista je bila stvar njegova srca, ali je bio nesretan ako mu je ostavljano premlad vremena za pansofijsko djelo uz koje je već od tridesetih godina XVII stoljeća duboko prionuo. U *Methodus linguarum novissima* teoretski je podijelio nastavu na tri odjela prema dobi učenika. Za najmlađe je odredio *Vestibulum*, za dječake prvo-

bitnu *lanua*, za dalje usavršavanje u jeziku *Atrium*. U *Didaktici* je Komenský dodao još 4. dio — *Thesaurus linguae latinae* koji je predviđen kao florilegij iz klasičnih i srednjovjekovnih pisaca. *Methodus linguarum novissima* sadržava i filozofiju govora Komenskoga. Također i u svome *Dijariju* (koji je pronađen tek nedavno i o kome govori druga rasprava) Komenský se bavi planom kompleksnog sustava školskih udžbenika. Sastavnim je dijelom ovoga plana bilo više radova koje je napisao ili završio tokom boravka u Blatnom Potoku, gdje je djelovao nekoliko godina na poziv knezova Rákóczyja. Djela Komenskoga napisana u potočko vrijeme privukla su također veliku pozornost. To su prije svega: *Schola pansophica*, s kojom počinje potočki niz djela, zatim *De cultura ingeniorum* i trilogija *Eruditio scholastica* (*Vestibulum, lanua, Atrium*).

Od odgojnog su značaja i drame za omladinu koje ostvaruju težnju Komenskoga za djelotvornom zornošću; skupio ih je kasnije u zbirku *Schola ludus*. Književnu je vrijednost sačuvala drama *Diogenes cynicus redivivus*.

I napokon valja spomenuti znamenito pedagoško djelo za omladinu i odrasle — *Orbis pictus, hoc est, omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum pictura et nomenclatura*. Djelo je također nastajalo za vrijeme piščeva boravka u Blatnom Potoku 1653–1654. godine; prvo je izdanje izašlo na latinskom i njemačkom s osebujnim drvorezima u Nürnbergu 1658. godine. Češko je izdanje moglo izaći tek nekoliko godina kasnije, ali ne u Češkoj, gdje je Komenský bio pod anatemom kao „heretik“ i protivnik Habsburgovaca, nego u Slovačkoj koja — kao tadašnji dio Ugarske — nije bila podvrgnuta tako okrutnoj protureformaciji kao češke zemlje nakon 1620. godine. *Orbis pictus* općenito je poznat i do danas omiljen. U okviru ove rasprave ne možemo o njemu govoriti detaljnije, kao ni o drugim značajnim djelima Komenskoga.

Još više treba ograničiti pregled njegovih filozofskih radova, ali na kraju ipak želimo protumačiti njegovu čuvenu *Konsultaciju* koja rezimira i zaokružuje sav njegov rad, a prije svega onaj s područja filozofije. Sada pokušajmo bar izvršiti usporedbu između Komenskog i velikog hrvatskog mislioca i pionira moderne znanosti Frana Petrića (hrvatski je nazivan i Patricij, Patričić, Petričević, Talijani ga zovu Francesco Patrizi ili Patrizzi a sam se potpisivao Franciscus Patricius — npr. u spisu *Nova de universis philosophia* u posveti papi Grguru XIV). V. Filipović u raspravi pripojenoj jubilarnom monumentalnom izdanju ovoga djela 1979. g. vidi u Petrićevim smionim vizajama predznak moderne filozofije; a to isto važi mnogo u čemu i za Komenskoga. Kao i Petrić, i Komenský se nadahnjuje Platonom i novoplatonizmom, i isto kao i Petrić ne jednom se udaljava od Platona i djelomice približava Aristotelu. Dakako, kod obojice različito je usmjerenje: kako utvrđuje V. Filipović, Petrić se bližio filozofskom monizmu, dok je Komenskom ovakvo usmjerenje bilo strano iako je veoma naglašavao prirodu kao djelo i radionu božju. Obojica filozofa, međutim, na svoj način pokušavaju sintetizirati antičku, orijentalnu i kršćansku misao. Naziva li češki znanstvenik Em. Rádl u svojoj *Povijesti filozofije* Petrića teozofom, nije ovakav tip sasvim stran ni Komenskom.

Frane Petrić dijeli svoje središnje djelo *Nova de universis philosophia* u četiri dijela — *Panaugia, Panarchia, Pampsychia* i *Pancosmia*. Već taj prefiks „pan“ karakterističan je i za Komenskoga. Obratimo detaljniju pažnju na filozofiju svjetlosti koja je oba mislioca vanredno snažno zainteresirala. F. Petrić, kao i Komenský, smatra svjetlost samostalnom trećom stvaralačkom snagom između sfere tvari i sfere duha; svjetlost je nematerijalna i osnovni je kozmički princip. Komenský je razvio svoju filozofiju svjetlosti u svojoj *Panaugiji* koja predstavlja treći, veoma važan dio njegove *De rerum humanarum emendatione Consultatio catholica*. Naslov i neke pretpostavke i zaključke preuzeo je Komenský od Petrića; međutim, više se njegova utjecaja može naći u starijem djelu Komenskoga *Via lucis*. U svojoj *Panaugiji* Komenský također propovijeda centralno značenje svjetlosti, ali ograničava Petrićev krajnji naglasak na metafizičkom shvaćanju. Konceptija je svjetlosti kod Komenskoga pluralna: mnoge poticaje crpi iz *Biblije* u kojoj nalazi već i kozmičko i fizičko poimanje svjetlosti (*Geneza* 1,14 i dr.), drugdje otkriva poistovećenje svjetlosti i života (*Knjiga psalama, Knjiga Jobova*), na drugom mjestu slavi Boga kao „svjetlost Izraela“ (*Izaija* 10,17) i, dakako, Krist mu je kao utjelovljena Riječ vječita svjetlost koju tama ne obuze (*Evand. Ivanovo*, 1,5). Biblijska se svjetlost javlja i kao duhovna vodeća sila, kao put prema spasenju, kao božji blagoslov; također kao moralna činjenica, kao mudrost i kao zakon (*Knjiga priča Solomonovih*). Komenský crpe iz *Biblije* i paradoksalnu ideju o sjedinjenju prirodne i vrhunaravne svjetlosti: „Tvojom svjetlošću vidim svjetlost“ (*Psalam* 36,10).

Slajući se poprilično s Petrićem, Jan Amos preuzima mnoge pohvale svjetlosti od Platona kod koga se može naći nauka o svjetlosti percepcije te o svjetlosti postojanja, a pogotovo iz Plotina i drugih novoplatonika. U *Panaugiji* Komenský ukazuje i na trijadu svjetlosti osjetila, svjetlosti misli, svjetlosti Evanđelja. Uza sav entuzijazam ne zaboravlja ni na racionalnu komponentu; svjetlost mu znači vrhunsku savršenost pameti. Svjetlost je istodobno i odgojni činilac. Zato i nije neka fantazma nego realnost (o tome kraj 2. odlomka *Panaugije*). Svjetlost je dakle život, punoća života. Ideal je za Komenskog ne „*homo mysticus*“ niti „*homo rationalis*“ nego „*homo lucis plenae*“. Pored aktualiziranih tradicionalnih poimanja, Komenský se u svojoj *Panaugiji* pokazuje kao prethodnik prosvjetiteljske filozofije (o tome sam pisao u raspravi *Comenius as a Predecessor of the Enlightenment and of Classicism with Particular Regard to Panaugia, Acta Comeniana XXV, 1969, p. 35 sq.*).

Međutim, očito je preusko tumačenje nekih povjesničara filozofije da Komenský shvaća svjetlost samo kao simbol pameti (J. Červenka u *Acta Comeniana XXI, 1962, p. 152 sq.*).

Dodajmo još da Komenskog i Petrića zbližava i zanimanje za teoriju poezije (spis Komenskoga *O poezii české* i Petrićevo *Poeticum*), zajednička im je sklonost prema diskusiji i dijalogu (kod Komenskog npr. njegovi *Listové do nebe* ili njegov *Truchlivý*, kod Petrića *Discussiones peripateticae* i deset dijaloaga *Della Historia* na talijanskom); međutim, općenito uzevši, Petrić ne teži za sustavnim stvaranjem protuteže latinskom pučkim jezikom.

Kako je pokazao povjesničar prirodnih znanosti Zdeněk Horský (*Dějiny exaktních věd v zemích českých*, p. 46), crpao je neke misli iz Petrićeva djela istaknuti magistar i rektor praškog sveučilišta Jan Jessenius (1566–1621), filozof, značajni liječnik i političar, prijatelj astronoma Tycha Brahea, koji je duže vremena djelovao u Pragu; Jessenius je iz Petrićeva djela crpio i pouku o Koperniku, ali kao i Petrić nije postao njegov pristalica; nije prihvatio prevratne rezultate njegova astronomskog istraživanja nego se više zainteresirao za njegova kozmološka razmišljanja.

S filozofskim radom Komenskog većinom je bilo u tijesnoj vezi njegovo teološko i propovjedničko djelovanje; ono se dakako usredsređivalo na područje koje je Komenský predstavljao kao pastir „razjurenog stada“, svoje Češke braće, iz koje je proizašao i za koju je radio i u emigraciji sve do kraja svoga života. Od njegovih vjerskih djela na latinskom međunarodnu su pozornost i odaziv pobudila naročito ona koja su se bavila općekršćanskim temama, npr. obrana trinitarizma iz 1659. g. – *De Christianorum uno Deo*. To važi i za ekumeničke radove Komenskog, usmjerene na ujedinjenje zavađenih kršćana i stvaranje nove sjedinjene apostolske crkve.

U ovoj je liniji naročito važan spis *Christianismus reconciliabilis reconciliatore Christo* koji je Komenský napisao potkraj svog života (njegovi prijatelji nisu djelo objavili, iako ga je Komenský najavljivao i karakterizirao već ranije u djelu *Angelus pacis* a kasnije u *Konsultaciji*). Neke je svoje traktate Komenský posvetio različitim evropskim duhovnim smjerovima; želio je na taj način različitim crkvama posredovati baštinu desetkovane Češke braće; tako je npr. anglikanskoj crkvi posvetio spis *De bono unitatis et ordinis disciplinae ac oboedientiae in ecclesia recte constituta vel constituenda Bohemicae ad Anglicanam paraenesis* (1660). U Komenskom je uvijek gorio oganj proročkog zanosa i gotovo mesijanske vjere, ali je istodobno bio i nepodmitljiv kritičar i najstroži protivnik nedostataka, nedosljednosti i krivnji svih duhovnih općina, uključujući i svoju Češku braću, kao i druge evangelističke crkve. Još i u svome kasnom radu, tek danas dublje proučavanom i osvjetljavanom, u bogatom i nedovršenom zborniku *Clamores Eliae*, govori o ulozi Ilija, kako naziva odabrane suce ljudske oholosti: „Sveti Ilija treba da bude rušilac kula babilonskih kojih je pun Svijet: Židovi sa svojim Mesijom, papa sa svojim vikarijem, Turci s Muhamedom, Hispanci i Isusovci sa svojom Monarhijom, Pseudoevangelici *cum suo Pseudo Christo peccatorum servo...*“ (Tu je rečenica prekinuta. Dodajmo da u *Clamores* Komenský češće naizmjenično upotrebljava latinske i češke rečenice, što po pravilu nije činio.)

Na latinskom je Komenský pisao i svoje mistične vizije koje je od njega usrdno zahtijevao njegov prijatelj Mikuláš Drabík; to su prije svega djela *Lux in tenebris* i *Lux e tenebris*, kao i druga, kasnije sabrana pod nazivom *Historia revelationum*.

Nasuprot tome, od trajnog su značenja historijski radovi Komenskog, njegovo sudjelovanje u tragičnom djelu *Synopsis historica persecutionum ecclesiae Bohemicae* (1647) i njegova *Ecclesiae Slavonicae brevis historiola* (1660, prije toga je objavljena na češkom). Komenský je dakako bilježio i suvremenu povijest, prikazao

je npr. propast bratskog azila Lešna za vrijeme rata u Poljskoj 1656. g. (u požaru Lešna stradao je i čitav niz njegovih djela, prije svega opsežan *Thesaurus linguae Bohemicae*, na kojem je radio od mladosti).

Također rezultati interesa Komenskog za prirodne nauke pisani su na latinskom (*Astronomia ad lumen physicum reformanda, Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis*). Međutim, u ovim svojim djelima Komenský je suviše proizvoljno miješao vjeronaučne ideje s empirijsko-znanstvenim postupkom, zato se i nije složio s dosljednim odvajateljem prirodnog (a s njim i racionalnog) svijeta od duhovnoga svijeta – Descartesom – i napisao je protiv njega polemički traktat *Cartesius cum naturali philosophia a mechanicis eversus* (1659). U drugim je raspravama Komenský polemizirao sa socinijanima koji su ga nastojali pridobiti za svoje slobodnije mišljenje i očito su ga nerijetko uznemirili svojim racionalnim argumentima. Polemički se morao braniti kako protiv kapucinskog gvardijana Valerijana Magnija tako i protiv propovjednika krajnje kalvinske ortodoksije Maresija koji je napadao Komenskog okrivljujući ga zbog hilijastičkih pogleda.

U obranama protiv Maresija Komenský je ispisao i dio svoje autobiografije i životne ispovijedi; njezini se elementi pojavljuju i u njegovim kasnim, duboko doživljenim djelima *Unum necessarium* i *Faber fortunae sive ars consulendi sibi ipsi* (1657). Mnoga slična „zlatna zrnca“ nalazimo i u njegovoj obimnoj korespondenciji koja još nije u potpunosti pronađena i objavljena. Velik je dio ove korespondencije prikupio prijatelj Komenskoga Samuel Hartlib, i sačuvala se u zaostavštini lorda Delamera (isto kao i neki rukopisi njegovih djela). Ovu je dragocjenu zaostavštinu otkrio i djelomično objavio engleski znanstvenik G.H. Turnbull (pogl. naročito njegovu ediciju *Hartlib, Dury and Comenius*, 1947).

Mnogo je vremena Komenský morao posvetiti i političkim raspravama. Iako je bio duh u biti irenički, i njegov je san čitava života bio čovječanstvo koje živi u harmoničkom miru, ipak je u ratnim olujama što su se u XVII stoljeću pogubno vraćale i uništavale prije svega njegov narod smatrao svojom dužnosti da radi za njegovo oslobođenje. Ova težnja dolazi do izražaja i u njegovoj korespondenciji. Nastojao je pomagati u borbi za slobodu i za kulturno unapređenje i drugim narodima – npr. Mađarima u djelima *Gentis felicitas* i *Sermo secretus Nathanis in Davidem*, gdje govori pobunjenim Rákóczyjima, ili Poljacima u spisima *Evigila Polonia!* i *Panegyricus Carolo Gustavo* (švedskoga je kralja idealizirao kao spasioca Poljske). Posebno je značajan njegov pokušaj da postigne stvarno izmirenje među Holandanima i Englezima prilikom pregovora u Bredii 1667. godine. To je znamenito djelo *Angelus pacis*.

Središnjim djelom Komenskoga i, pored *Didaktike*, njegovim najtrajnijim zavjetom postao je njegov sintetički opus *De rerum humanarum emendatione Consultatio catholica*, ukratko nazivan *Konsultacija*. Ovome je djelu prethodio niz radova koji su po pravilu nosili naziv *Pansofia*. Osnovna intencija ovih radova da se obuhvati ljudsko znanje i sva mudrost nastavlja se i u *Konsultaciji*; nije međutim slučajno

da je pisac za ovo svoje završno djelo izabrao naziv koji podvlači životnu, socijalnu funkciju – „ispravak ljudskih stvari“. O *Pansofiji* je počeo razmišljati već u mladosti, pansofijske elemente nalazimo već u *Češkoj didaktici* i u *lanua linguarum*. Navedimo još druge pokušaje koji svjedoče o neumornu piščevu entuzijazmu: *Porta sapientiae*, *Praecognita pansophica*, *Conatuum Comenianorum Praeludia* (u 2. izdanju *Pansophiae Prodrumus*), *Conatuum pansophicorum Dilucidatio*, *Via Lucis*, *Pansophiae diatyposis*. Ovom se nizu priključuje i veliki plan djela *lanua rerum* što je imao biti dopunski pandan *lanua linguarum*. Trebalo je to da bude realizacija opće nauke, organički sređen kompleks općih pojmova i njihovih odnosa koji bi predstavljao sve mogućnosti, iscrpnu metafizičku osnovicu filozofije i teologije. Ovome je djelu Komenský namjeravao pripojiti veliki duhovni zbornik *Templum pansophiae christianae*. Zatim je plan na razne načine mijenjao: zadatak je prelazio ljudske snage.

34 Sustavnoj obradi *Konsultacije* Komenský je prilazio između 1650–1654. g. Ranije su ga sprečavale razne prepreke, kao i pritisak njegovih zaštitnika da se potpuno posveti pisanju udžbenika. Nakon dolaska u Amsterdam 1656. g. dužan je bio prije svega srediti i dopuniti drugo svoje veliko djelo *Opera didactica omnia*. Naravno da je kao i uvijek mislio i na češka djela za članove Češke braće. Ipak se uz najveće napore vraćao dovršavanju *Konsultacije* koja je ljudima trebalo da pokaže i olakša put kako da svi ovladaju svime na sve načine („*Omnes omnia omnino*“). I u *Konsultaciji* ima odjeka misli Platona, novoplatonika, Cusana, Bacona i biblijskih vizija (ideja tisućugodišnjeg Kristova carstva), ali jezgro, vezivna linija, sustav programa i konačni zaključak, sve je to vlastiti stvaralački domet Komenskoga na kojem je radio niz decenija. U svim dijelovima *Konsultacije* smjera prema usavršenju čovjeka i čitave ljudske zajednice, bilo da se radi o moralnom odgoju ili o uputama za nastavu jezika itd. Pansofijski odgoj poima kao proces koji traje čitava života. Dok je u tumačenju prirode ustrajao na prevladanim pozicijama, koncepcijom odgoja koji traje čitav život daleko je nadmašio svoje vrijeme.

Konsultacija sadržava sedam osnovnih dijelova. Prvi, *Panegersia (Opće buđenje)*, govori o pokvarenosti ljudskog znanja, o traženju korisnih savjeta i cjelokupnog ispravka i poziva na zajedničku preporodnu akciju. Drugi dio, *Panaugia (Opće prosvjećenje)*, govori o trima vrstama svjetlosti – prirodnoj, racionalnoj i božjoj, te o preprekama koje sprečavaju potpunu pobjedu svjetlosti. Treći je dio *Pansophia*, koja u *Konsultaciji* nema više monokratsku funkciju kao u mlađim radovima Komenskog. Međutim i ovdje je zadržala veoma važna položaj. Komenský joj daje naziv *Pantaxia*, što znači klasifikacija i stupnjevanje sveukupnog saznanja i funkcionalnih posljedica ovog saznanja. S toga stajališta razaznaje osam „svjetova“: „*Mundus possibilis*“ („*idealis*“), pod kojim podrazumijeva pansofijsku metafiziku, sistem hipotetički poimanih općih ideja; dalje „*mundus archetypus*, *m. intellectualis*, *m. materialis*, *m. artificialis*, *m. moralis*, *m. spiritualis* i *m. aeternus*“. Detaljno tumačenje pojedinih ovih „svjetova“ ne možemo tu apsolvirati. Obrada *Pantaksije* veoma je opširna. Slijedi *Pampaedia* („univerzalno obrazovanje misli“), proširen i produbljen pedagoški i andragoški zavjet Komenskog, zatim *Panglotta*,

„u kojoj se razmišlja o otvaranju univerzalnih veza među narodima pomoću mudrog uzgajanja jezika“, *Panorthosia (Opći ispravak)*, „u kojoj se pokazuje kako bi već najzad trebalo popraviti (uz pomoć svih prethodnih nauka) javno stanje obrazovanja, religije i politike, ili kako brzo i iz temelja razrušiti veliki Babilon naših zbrka“. *Panorthosia* je veličanstven pokušaj konkretizacije duhovnih i moralnih principa u uređenju čitava ljudskog društva. Završni je dio *Konsultacije* „*Pannuthesia* – ili opomena svih svime. Ovim su u sveto božje ime hrabri svi koji tu mogu imati nekog učešća u ostvarivanju savjeta, toliko spasonosnih za svijet“.

Dopunom *Konsultacije* je trebalo da bude *Predmetni pansofijski rječnik* koji bi sadržavao između ostalog osam točnih pravila za diskusiju (što nam i danas nedostaje), a morali su biti pripojeni metodički radovi – *Faber fortunae sive ars consulendi sibi ipsi*, zbirka pravila za mudar život, i *Triertium catholicum* što bi obuhvaćao savršeno jedinstvo mišljenja, govorenja i djelovanja koje je Komenský često naglašavao.

O golemom i sadržajno svestranom kodeksu *Clamores Eliae*, koji je Komenský pisao potkraj svoga života 1665–1670. g., već smo govorili. I ovaj je zbornik veoma karakterističan i značajan za ličnost i djelo Komenskoga iako se sastoji od fragmenata, često tek skiciranih, a nije mogao biti organički dovršen. Težak zadatak kritičkog izdanja tek je nedavno ispunila Julie Nováková (1977). *Clamores* su namijenjeni čitavu čovječanstvu, ali sadržavaju i epistole svome ugnjetenom narodu; među njima se nalazi i epistola *Evigila, Bohemia!* Neki su dijelovi pisani latinski, drugi češki.

35 Jezični je bilingvizam Komenskoga češće došao do izražaja i u dvostrukoj obradi nekih djela: već mladenački alarmantan poziv narodu *Ad eruditos gentis meae* ima dvojezični tekst, i slično, kako je već rečeno, i *Synopsis historica persecutionum ecclesiae Bohemicae*, *Didaktika česká* i *Didactica magna, lanua linguarum* i druga djela. Svoj je veliki rječnik Komenský predvidio kao češko-latinski i latinsko-češki (pogl. predgovor češkom izdanju *lanua*). Utjecaj latinizma javlja se i u tome što Komenský nerijetko daje latinske naslove i češkim djelima, npr. *Theatrum Scripturae* je *Manualník aneb jádro celé biblí svaté*. *Centrum securitatis* nazvan je zatim *Hlubina bezpečnosti*, *Renuntiatio mundi* dobiva staročeški naziv *Výhost světu* itd. Ova je dvojnost dijalektički ispunjavala dvije stvarlačke funkcije Komenskoga: Komenský je bio s jedne strane predstavnik i do znatne mjere i revalorizator vrhunskog evropskog humanizma, a s druge strane razvijao je i obogaćivao svoju nacionalnu književnost, kako lijepu tako i naučnu. Naravno da se prva funkcija ostvarivala uglavnom na latinskom. Istodobno treba napomenuti da se njegovo znalačko i duboko osjećajno vladanje svojim jezikom bližilo savršenstvu koje bi se teško moglo naći i u novijoj češkoj književnosti. Neke je svoje radove pisao samo na narodnom jeziku – npr. svoj *Labyrint světa a ráj srdce* koji je također došao na svjetski glas i preveden je na mnoge jezike, a naravno i utješne spise pisane radi ohrabrenja napaćenom narodu, među kojima se ističe proročki i pjesnički snažan *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské (Zavjet umiruće majke*

Češke braće). Pored toga treba spomenuti i brojne duhovne pjesme, psalme pisane metričkim stihom, meditacije, propovijedi, molitve i nadgrobne govore.

Čitavo jedinstveno djelo Komenskoga bilo je nadahnuto i vođeno nepresušnom ljubavi prema ljudima, prema svim ljudima, kako je to izrazio u geslima „*Omnes omnia omnino*“ i „*Omnia sponte fluant, absit violentia rebus*“. Njegovo je djelo svijetlilo kao spasonosna duga nad potopom tamnog vremena i svijetli nam i danas.

Jan B. Čapek

ANTIČKI TUNIS,

Rimska vladavina Tunisom samo je djelomično ispunila kronološki pojam antike, a prije pregleda povijesti i arheologije rimskog razdoblja potrebno je kratko se osvrnuti na predrimsko doba.

Obično se predrimska antika vezuje uz Kartagu, pojam otpora rimskom ekspanzionizmu i pojam jake državne formacije na tlu Sjeverne Afrike. Osnovana 814. g. pr. n. e., Kartaga nije bila prva fenička kolonija na tom području (prethodili su Utika, Leptis, Hadrumeta, Hipona). Poznata je legenda o princezi Elisi koja iz Tira na libanonskoj obali bježi pred Pigmalionom prema zapadu i dolazi na obalu Sjeverne Afrike, na najbližu točku između Afrike i Sicilije, na prelaz između istočnog i zapadnog dijela Mediterana. Vergilije će, mnogo godina kasnije, povezati legendu o Elisi s Didonom i Enejom, praocem Rimljana. Preuzet će i priču o volovskoj koži koja je poslužila određivanju areala Kartage: priča kaže da su domorodačka plemena dozvolila feničkim došljacima osnivanje kolonije na površini koju pokriva odrana koža vola, ali su se lukavi Levantinci dosjetili jadu i od jedne kože izrezali tanke trake te, spojivši ih, omeđili sasvim pristojnu površinu potrebnu za osnivanje grada.

Nije bilo potrebno mnogo vremena da se novi grad osamostali i stvori jaku flotu i vojsku kojom je ubrzo, zahvaljujući izvanrednom strateškom položaju, postao prva trgovačka sila Mediterana. U 6. st. pr. n. e. Kartažani u više navrata onemogućavaju grčku kolonizaciju u svojoj interesnoj sferi, ali nisu mogli potpuno spriječiti prodor Grka u zapadni mediteranski bazen i u svoje najbliže susjedstvo, na Siciliju. Čitavo 5. st. pr. n. e. ratuju Kartažani i Grci sa Sicilije s naizmjeničnim porazima i pobjedama ali bez definitivne odluke, tako da tek punski ratovi donose propast Kartage.

Rim se već u 3. st. pr. n. e. osjeća dovoljno jakim da ugrozi kartaški Imperij, koji se u to vrijeme prostirao od Libije i Tunisa, preko Magreba na Iberski poluotok, te na velike otoke zapadnog Mediterana: Korziku, Sardiniju, Siciliju, zajedno s Balearima i Maltom. Prvi punski rat (264–241. g. pr. n. e.) protiče u saznanju Rimljana da se Kartaga može pobjediti u njenu elementu, na moru. Kombinirajući morsku i kopnenu vojnu taktiku, oni pobjeđuju kartašku flotu kod Egatskih otoka. U drugom punskom ratu Hanibal prenosi ratne operacije u Italiju gdje se prebacio kopnenim putem preko Španjolske i teških alpskih prijelaza. Bez odlučujućeg uspjeha, operacija je propala usprkos kartaškom uspjehu u bitki kod Kane. Bitka kod Zame, južno od Kartage, u kojoj je Scipion porazio Hanibala, označila je kraj i drugom sukobu, te je mir potrajao do 149. g. pr. n. e. kad se rat ponovo rasplamsava, ali Scipion Emilijan definitivno poražava Kartažane i uništava grad 146. g. pr. n. e.